

Κεφάλαιο 1

Ο Ρόλος της Κουλτούρας στην Εξέλιξη του Παιδιού*

Michael Cole

Εισαγωγή

Αν και είναι γενικά παραδεκτό, ότι το κύριο χαρακτηριστικό που διακρίνει τα ανθρώπινα από τα άλλα όντα είναι η ικανότητά τους να ζουν σε ένα πολιτισμικά οργανωμένο περιβάλλον, προκαλεί την περιέργεια το γεγονός ότι η αναφορά στο θέμα «κουλτούρα (culture) και ανθρώπινη φύση» σε βασικά κείμενα της γενικής ή της εξελικτικής ψυχολογίας είναι περιορισμένη. Για να καταλάβουμε πόσο φανερή είναι η παράλειψη αυτή, αρκεί να ρίξουμε μια ματιά στα ευρετήρια όρων που περιλαμβάνονται σε κορυφαία κείμενα και επιστημονικά περιοδικά. Σε πάμπολλες περιπτώσεις δε γίνεται καμία αναφορά στη λέξη «κουλτούρα». Σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν αναφορές στη διαπολιτισμική έρευνα, σε ορισμένα -λίγα- πεδία: στα τεστ νοημοσύνης, τις δοκιμασίες συντήρησης (conservation tasks) του Πιαζέ, στα ηθικά διλήμματα (moral dilemmas) του Kohlberg και, ίσως, στο ζήτημα της προέλευσης των συναισθημάτων και της βίαιης συμπεριφοράς. (Για να αποδείξει αυτό ακριβώς, ο Lonner ανέλαβε το δύσκολο έργο της συλλογής συστηματικών δεδομένων, όπως αναφέρουν οι Segall, Dasen, Berry και Poortinga, 1990, σ. 372).

Ακόμα και σε αυτές τις περιορισμένες αναφορές των κειμένων της ψυχολογίας στην κουλτούρα υπάσχει η αντίληψη ότι η κουλτούρα είναι συνώνυμη της πολιτισμικής διαφοράς. Η άποψη αυτή υιοθετείται σε αρκετά εγχειρίδια πολιτισμικής ψυχολογίας (π.χ., De Vos και Hippler, 1969, Kluckhohn, 1954, Price-Williams, 1985), οι συγγραφείς των οποίων δηλώνουν ότι θα λάβουν υπόψη τους την επίδραση του πολιτισμού στη συμπεριφορά ή την πολιτισμική ψυχολογία: τελικά, όμως, οι αναφορές τους περιορίζονται σε διαπολιτισμικές μελέτες. Η άποψη ότι ο όρος κουλτούρα αναφέρεται στην πολιτισμική διαφορά δηλώνεται ρητά στο Hinde (1987), που υποστήριξε ότι «κουλτούρα θεωρείται μια βολική ετικέτα για πολλές διαφορές αντιλήψεων και πρακτικών στις ανθρώπινες ομάδες» (σ. 3-4).

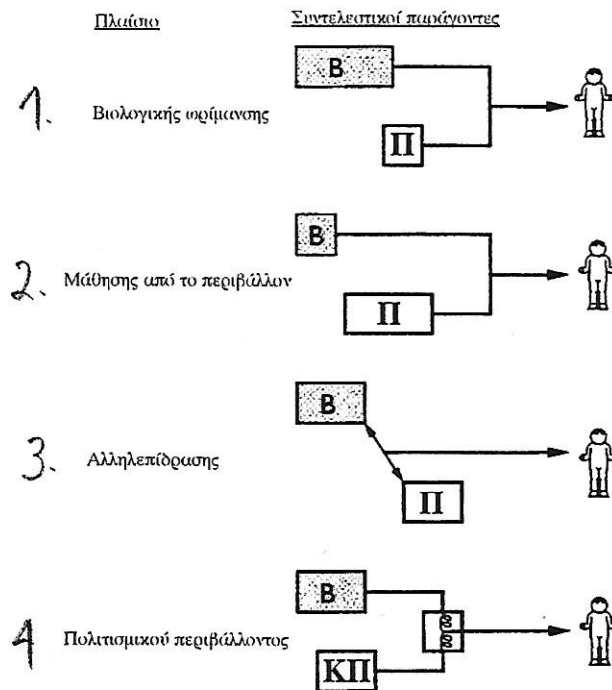
Η έμφαση αυτή στη θεώρηση της κουλτούρας ως διαφοράς παραβλέπει το γεγονός ότι η ικανότητα να κατοικεί κανείς σε ένα πολιτισμικά οργανωμένο περιβάλλον αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο του homo sapiens και ότι κάποιες ιδιαίτερες κουλτούρες του

*Το Κεφάλαιο αυτό αποτελεί προσαρμογή ενός άρθρου που δημοσιεύτηκε στο βιβλίο *Developmental Psychology: An Advanced Textbook*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1992.

αποτελούν ειδικές περιπτώσεις. Για να κατανοήσουμε πλήρως το ρόλο του πολιτισμού στην ανθρώπινη εξέλιξη, απαιτείται να διευκρινίσουμε τους μηχανισμούς που ισχύουν καθολικά, καθώς και τις ειδικές μορφές που παίρνει η κουλτούρα σε συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις. [...]

Τρεις δυϊστικές θεωρίες και μια πολιτισμική θεωρία ως εναλλακτική

Το Σχήμα 1.1 περιέχει μια σχηματική απεικόνιση των τριών απόψεων που κυριαρχούν στις εξελικτικές θεωρίες στον αιώνα μας, καθώς και μια τέταρτη προσέγγιση στην οποία η

κατηγορία κουλτούρα έχει προστεθεί ως τρίτος παράγοντας.

B = Βιολογία

Π = Περιβάλλον

ΚΠ = Καθολικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος

κουλ = Κουλτούρα (ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος)

Σχήμα 1.1

Τέσσερα θεωρητικά μοντέλα για την ερμηνεία των παραγόντων που συντελούν στην εξέλιξη, καθώς και την ερμηνεία των βασικών τρόπων με τους οποίους αλληλεπιδρούν. Σύμφωνα με τα τρία πρώτα, η εξέλιξη θεωρείται ως αλληλεπίδραση μεταξύ δύο παραγόντων. Οι θεωρίες διαφέρουν στο βάρος που δίνουν στον κάθε παράγοντα, καθώς και στον τρόπο που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Η τέταρτη προσέγγιση δέχεται ότι οι δύο παράγοντες, που περιλαμβάνονται στα τρία πρώτα μοντέλα, αλληλεπιδρούν μέσω της κουλτούρας.

Το πρώτο πλαίσιο στο σχήμα είναι η άποψη που διατυπώθηκε στο πρώτο μισό του αιώνα από τον Arnold Gesell, σύμφωνα με την οποία την εξέλιξη καθορίζουν ενδογενείς παράγοντες: η εξέλιξη περνά μέσα από μια σειρά από σταθερά στάδια, τα οποία χαρακτηρίζονται από ποιοτικά διαφορετικές δομές του οργανισμού και ποιοτικά διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος. Ο Gesell έγραψε για παράδειγμα:

Το περιβάλλον ... καθορίζει την περίσταση, την ένταση και το συσχετισμό πολλών πλευρών της συμπεριφοράς, αλλά δεν παράγει τις βασικές εξελίξεις στη συμπεριφορά. Οι εξελίξεις αυτές καθορίζονται από εγγενείς μηχανισμούς ωρίμανσης.

(Gesell, 1940, σ.13)

Ο ίδιος συγγραφέας πρόσθεσε αλλού:

Ούτε το φυσικό ούτε το πολιτισμικό περιβάλλον περιέχουν δομικές ρυθμίσεις, όπως οι μηχανισμοί της εξέλιξης. Η κουλτούρα συσσωρεύεται, δεν αναπτύσσεται. Όπως το γάντι που φοριέται στο χέρι το χέρι καθορίζει το γάντι.

(Gesell, 1945, σ. 358)

Οι ιδέες του Gesell θεωρήθηκαν παρωχημένες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Τα τελευταία χρόνια, όμως, αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για τους εγγενείς βιολογικούς περιορισμούς στην εξέλιξη (Carey, 1985, Gelman, 1990, Plomin, 1986).

Η άποψη ότι το περιβάλλον παρέχει την κύρια ώθηση για αναπτυξιακές αλλαγές αναπαρίσταται στο δεύτερο πλαίσιο του Σχήματος 1.1. Μια ακραία εκδοχή αυτής της άποψης υποστήριχτηκε από τον B. F. Skinner, οι απόψεις του οποίου δίνονται με συντομία στη χαρακτηριστική παράγραφο που ακολουθεί:

Οι προϋποθέσεις λειτουργίας (operant conditioning) διαμορφώνουν τη συμπεριφορά, όπως ακριβώς ο γλύπτης δίνει μορφή σε ένα σβώλο πηλού. Παρόλο που κάποια στιγμή ο γλύπτης φαίνεται πως έχει παραγάγει ένα εξ ολοκλήρου πρωτότυπο αντικείμενο, μπορούμε πάντα να ακολουθήσουμε την αντίστροφη πορεία προς το στάδιο του αδιαμόρφωτου πηλού και να συντομεύσουμε, όσο θέλουμε, τα διαδοχικά στάδια μέσω των οποίων επιστρέφουμε στην κατάσταση αυτή. Σε κανένα σημείο δεν εμφανίζεται κάτι που είναι πολύ διαφορετικό από αυτό που προηγείται. Το τελικό προϊόν φαίνεται να παρουσιάζει μια ειδική ενότητα ή ακεραιότητα σχεδιασμού, αλλά δεν μπορούμε να εντοπίσουμε ακριβώς σε ποιο σημείο ξαφνικά κάνει την εμφάνισή του. Κατά την ίδια έννοια, μια λειτουργία του οργανισμού δεν είναι κάτι που εμφανίζεται σε πλήρη εξέλιξη στη συμπεριφορά του οργανισμού. Είναι το αποτέλεσμα μια διαρκούς μετασχηματιστικής διαδικασίας.

(Skinner, 1953, σ. 91)

Σύμφωνα με την άποψη αυτή δεν είναι το παρελθόν, κωδικοποιημένο στο γενετικό υλικό, που αποτελεί ενεργό παράγοντα για την εξέλιξη· ο γλύπτης είναι, μάλλον, το περιβάλλον που αποτελεί την πηγή όχι μόνο των ανεπαίσθητων αλλαγών που σταδιακά μετασχηματίζουν το σβώλο πηλού, αλλά των νέων μορφών που αναδύονται σε συνεχή ακολουθία από τη διαδικασία αυτή. Σύγχρονοι ψυχολόγοι που κλίνουν προς την περιβαλλοντική οπτική μπορεί να θεωρήσουν κάπως υπερβολική την άποψη του Skinner. Η αναλογία ανάμεσα στον οργανισμό και το σβώλο από πηλό είναι εξαιρετικά ατυχής, γιατί υπαινίσσεται ότι ο οργανισμός είναι εντελώς παθητικός (άποψη που είναι αντίθετη με τις ίδιες τις αρχές του Skinner!), αλλά η έμφασή του στον κυρίαρχο ρόλο που παίζει το περιβάλλον στη διαμόρφωση της εξέλιξης εξακολουθεί να έχει πολλούς υποστηρικτές (π.χ., Bandura, 1986, Zimmerman, 1983).

Ο Jean Piaget, ίσως ο πιο σημαντικός θεωρητικός της εξελικτικής ψυχολογίας, στη διάρκεια του 20ου αιώνα, υποστήριξε πειστικά την άποψη ότι οι ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες είναι ίσης βαρύτητας για την εξέλιξη. Από την άλλη πλευρά, επιβεβαίωσε ότι η νοητική εξέλιξη δε διαχωρίζεται από τη σωματική. Η ωρίμανση, ειδικά του νευρικού και ενδοκρινικού συστήματος, συνεχίζεται ως την ηλικία των 16 ετών (Piaget και Inhelder, 1969, σ. viii).

Παράλληλα ο Πιαζέ, όπως κι εκείνοι που ενστερνίζονται την άποψη ότι το περιβάλλον έχει διαμορφωτικό ρόλο, υποστήριξε ότι οι επιρροές που ασκεί το περιβάλλον προχωρούν πολύ βαθύτερα από τον καθορισμό της περίπτωσης, της έντασης και του συσχετισμού των διαφόρων όψεων της συμπεριφοράς:

Ο άνθρωπος από τη στιγμή της γέννησης εντάσσεται σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που τον επηρεάζει, τόσο όσο και το φυσικό. Κατά κάποιο τρόπο η κοινωνία, ακόμα περισσότερο από το φυσικό περιβάλλον, κατά μία έννοια, αλλάζει την ίδια τη δομή του ατόμου ... Κάθε σχέση μεταξύ ατόμων (από δύο και πάνω), κυριολεκτικά, τα μετασχηματίζει.

(Piaget, 1973, σ. 156)

Η άποψη του Πιαζέ συχνά αντιδιαστέλλεται με τις απόψεις που υποστηρίζουν την διαμόρφωση κάτω από την επιρροή της βιολογικής ωρίμανσης και την επιρροή του περιβάλλοντος, λόγω της έμφασής του στο ζωτικό ρόλο του ενεργού οργανισμού, ο οποίος δομεί την δική του εξέλιξη μέσα από προσπάθειες να προσαρμοστεί στο περιβάλλον.

Παρόλο που διαφέρουν στη βαρύτητα που αποδίδουν στους φυλογενετικούς περιορισμούς ή στις οντογενετικές εμπειρίες και στη σημασία του ενεργού μετασχηματισμού των παιδιών από το περιβάλλον, οι υποστηρικτές και των τριών τοποθετήσεων νοούν την εξέλιξη ως μια αλληλεπίδραση μεταξύ δύο αντίπαλων δυνάμεων. Παρόλο που οι Gesell, Skinner και Piaget άμεσα ή έμμεσα υποστηρίζουν ότι η πλευρά της εξίσωσης που αφορά στην επιρροή από το περιβάλλον μπορεί να διακριθεί σε κουλτούρα ή κοινωνικούς φορείς από τη μια και στο φυσικό περιβάλλον από την άλλη, δεν έχουν αναπτύξει σαφώς τις διακρίσεις αυτές στα κείμενά τους.

Το τέταρτο πλαίσιο στο Σχήμα 1.1 σαφώς περιλαμβάνει την κουλτούρα ως ξεχωριστό συστατικό της εξέλιξης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή για το πολιτισμικό περιβάλλον, οι δυο παράγοντες, που ονομάζονται βιολογία και περιβάλλον ή άτομο και κοινωνία στις προσεγγίσεις που περιγράφηκαν προηγουμένως, δεν αλληλεπιδρούν απευθείας. Η αλληλεπίδρασή τους επηρεάζεται από έναν τρίτο παράγοντα, την κουλτούρα. Για να αναπτυχθεί αυτή η τέταρτη άποψη πιο ολοκληρωμένα, είναι απαραίτητη μια παύση για μια λεπτομερέστερη θεώρηση της έννοιας της κουλτούρας.

Έννοιες του όρου κουλτούρα (culture) **

Ως προς τη σχέση της κουλτούρας με την εξέλιξη, θεώρησα σκόπιμο να ξεκινήσω από το εννοιακό υπόβαθρο της λέξης, καθώς η σημασία της εξελίχθηκε από τη στιγμή που πέρασε από τα Λατινικά στα Αγγλικά πριν από πολλούς αιώνες. Όπως σημείωσε ο Williams, τα κύρια χαρακτηριστικά, που συνυπάρχουν στις σύγχρονες έννοιες που παίρνει η κουλτούρα, προέρχονται από όρους που αναφέρονται στη διαδικασία της παροχής βοήθειας σε κάτι για να αναπτυχθεί. «Η λέξη κουλτούρα», έγραψε ο Williams, «αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει μια διαδικασία: τη φροντίδα για κάτι, κυρίως για τη σοδειά ή για τα ζώα» (1973, σ. 87). Από τα πρώτα χρόνια, η έννοια της κουλτούρας περιλάμβανε μια γενική θεωρία για το πώς μπορεί να προωθηθεί η εξέλιξη: με τη δημιουργία ενός τεχνητού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι νέοι οργανισμοί θα είχαν ιδανικές συνθήκες για ν' αναπτυχθούν. Μια τέτοια φροντίδα απαιτούσε εργαλεία, τα οποία τελειοποιούνταν από γενιά σε γενιά και σχεδιάζονταν για τις συγκεκριμένες εργασίες για τις οποίες επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν.

Αν και δεν θα είχε νόημα να επιμένει κανείς στη μεταφορική ερμηνεία που κάνει παραλληλισμό ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη του να καλλιεργεί κανείς τις επόμενες γενιές σιτηρών και να μεγαλώνει τις επόμενες γενιές παιδιών, η άσκηση αυτή έχει μεγάλη εμπειρική αξία. Κατ' αρχήν, οι ιδιότητες που συνδέει κανείς με τους κήπους έχουν φανερή ομοιότητα με μια ευρεία κατηγορία ορισμών της κουλτούρας που δίνουν οι ανθρωπολόγοι. Ο E. B. Tylor, για παράδειγμα, στο βιβλίο του *Primitive Culture* (1874), έδωσε τον παρακάτω ορισμό της κουλτούρας: «είναι αυτό το περίπλοκο σύνολο που περιλαμβάνει γνώσεις, αντιλήψεις, τέχνη, ήθη, νόμους, έθιμα και κάθε άλλη ικανότητα και συνήθεια που έχει ο άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας» (σ. 1). Ο κήπος αποτελεί ένα τεχνητό περιβάλλον, για να καλλιεργεί κανείς πράγματα, επίσης αποτελεί ένα «περίπλοκο όλο», και η κηπουρική

** Σ.τ.Μ. Η λέξη κουλτούρα χρησιμοποιείται στα αγγλικά με διπλή σημασία: α. με την κυριολεκτική σημασία της αγροτικής καλλιέργειας, και β. με τη μεταφορική σημασία της κοινότητας ιδεών, αντιλήψεων, συνηθειών, θεσμών, πρακτικών κ.λπ. που χαρακτηρίζουν μια ομάδα ατόμων. Στο κείμενο, όπου η λέξη culture χρησιμοποιείται με την κυριολεκτική της σημασία αποδόθηκε στα ελληνικά με τη λέξη «καλλιέργεια», ενώ για την απόδοση της δεύτερης της σημασίας προτιμήθηκε η λέξη «κουλτούρα», έναντι της λέξης «πολιτισμός».

απαιτεί συγχρόνως γνώσεις, αντίληψη και τα σχετικά, ως αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας. Η ρίζα της λέξης στα αγγλικά ταιριάζει και με τον ορισμό του Herskovitz (1948) για την κουλτούρα ως «το ανθρωπογενές τμήμα του περιβάλλοντος» (σ. 17).

Η μεταφορά που παραβάλλει την κουλτούρα με κήπο μας θυμίζει επίσης ότι οι κηπουροί πρέπει να φροντίζουν όχι μόνο το ειδικού τύπου περιβάλλον που δημιουργήθηκε στον κήπο, αλλά και τις οικολογικές συνθήκες που περιβάλλουν τον κήπο. Αυτά τα δύο είδη φροντίδας συχνά μοιάζουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, αλλά στην πραγματικότητα είναι αλληλοεξαρτώμενα. Στον κήπο πρέπει κανείς να λάβει υπόψη την ποιότητα του χώματος, την καλύτερη μέθοδο όργωσής του, τα συστατικά που χρειάζονται για τον εμπλουτισμό του, την απαιτούμενη υγρασία, καθώς και την κατάλληλη εποχή για να φυτέψει και να φροντίσει το σπόρο και την ανάγκη να προστατέψει τα φυτά που αναπτύσσονται από τα αρπαχτικά, τις αρρώστειες κ.λπ. Καθένα από τα καθήκοντα αυτά έχει τις δικές του υλικές απαιτήσεις, που συνδέονται με εργαλεία, αντιλήψεις και γνώσεις. Στη φάση αυτή, η θεωρία και η πράξη της εξέλιξης επικεντρώνονται στην εξεύρεση του κατάλληλου συνδυασμού παραγόντων για την προώθηση της εξέλιξης μέσα στον κήπο.

Όταν κανείς εξετάζει την εξέλιξη, είναι απαραίτητο να λάβει υπόψη τις συνθήκες που επικρατούν τόσο έξω από τον κήπο ή την κουλτούρα, όσο και μέσα. Είναι δυνατό να μεγαλώσει κανείς ένα φυτό σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου, αν καταφέρει πρώτα να εξασφαλίσει τις κατάλληλες συνθήκες. Όμως δεν είναι πάντα εφικτό να δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα. Αν κάποιος ενδιαφέρεται να δημιουργήσει συνθήκες που συντηρούν ή ακόμα βελτιώνουν τις ιδιότητες που πρέπει να έχει το τεχνητό περιβάλλον, τότε είναι απαραίτητο να φροντίσει τους τρόπους με τους οποίους το σύστημα οργάνωσης του κήπου διαμορφώνει τα ίδια τα χαρακτηριστικά του κήπου. Αυτή η αυτονόητη παρατήρηση ταιριάζει με τις προσεγγίσεις της οικολογικής κουλτούρας (ecocultural approaches) για τη μελέτη της κουλτούρας και της εξέλιξης (Berry, 1976, Whiting, 1980), οι οποίες εξετάζουν τις σχέσεις ανάμεσα στην οικολογία του φυσικού περιβάλλοντος, τις οικονομικές δραστηριότητες και θεσμούς, καθώς και την οργάνωση της εμπειρίας του παιδιού.

Η χρήση της μεταφοράς του κήπου για ανθρώπους

Η μεταφορά του κήπου είναι χρήσιμη στη μελέτη της κουλτούρας και της εξέλιξης, επειδή τονίζει το γεγονός ότι τα ανθρώπινα όντα ζουν σε ένα τεχνητό περιβάλλον και ότι μέσα στο περιβάλλον αυτό υπάρχουν οι διάφορες κουλτούρες, που διαμορφώνονται και με τη σειρά τους διαμορφώνουν τα οικοσυστήματά τους. Παρόλα αυτά, δεν εξετάζει αρκετές πλευρές των σύγχρονων θεωρήσεων της κουλτούρας, τις οποίες πρέπει να επεξεργαστεί η μελέτη της εξέλιξης. Ένα σημείο για επεξεργασία εμφανίστηκε τον 16ο αιώνα, όταν η λέξη «καλλιέργεια» (culture) άρχισε να χρησιμοποιείται για το μέγεθος των παιδιών. Όταν συνέβη αυτό, τόσο ο κηπουρός όσο και τα φυτά άρχισαν να θεωρούνται ότι ανήκουν στο ίδιο είδος και για το λόγο αυτό, οδηγούμαστε στο ίδιο ερώτημα, «ποια είναι η γενική

ιδιότητα ενός οργανισμού, που μπορεί να ζήσει σε ένα τεχνητό περιβάλλον στη διάρκεια της δημιουργίας και της αναδημιουργίας τόσο του ίδιου όσο και του περιβάλλοντός του;» Με άλλα λόγια, «ποια είναι τα κατεξοχήν ανθρώπινα χαρακτηριστικά της καλλιέργειας και της ανθρώπινης εξέλιξης;».

Για να πραγματευτεί κανείς τα ερωτήματα αυτά, μπορεί να θεωρήσει τον κήπο, στον οποίο ζουν τα ανθρώπινα όντα, ως ένα περιβάλλον που μετασχηματίζεται από αντικείμενα των προηγούμενων γενεών, τα οποία ανάγονται στην αρχή του βιολογικού μας είδους (Geertz, 1973, Leontiev, 1981, Luria, 1979, Sahlins, 1976). Η βασική λειτουργία αυτών των αντικειμένων είναι να συντονίσουν τα ανθρώπινα όντα τόσο με το φυσικό κόσμο όσο και μεταξύ τους. Στο σύνολό της, η κουλτούρα θεωρείται μέσο για την ανθρώπινη εξέλιξη, το οποίο χαρακτηρίζει αποκλειστικά το ανθρώπινο είδος.

Λόγω του ότι η διαμεσολάβηση αντικειμένων υπήρχε εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν από την εμφάνιση του *homo sapiens*, δε θεωρείται σκόπιμος ο παραλληλισμός της ανθρώπινης βιολογίας με την ανθρώπινη κουλτούρα. Ο νους και το σώμα του ανθρώπου εξελίχθηκαν παράλληλα με το ολοένα και πιο περίπλοκο πολιτισμικό περιβάλλον για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι συνέπειες αυτής της παράλληλης εξέλιξης της ανθρώπινης κουλτούρας και βιολογίας δόθηκαν περιληπτικά, αλλά και εύγλωττα από τον Washburn:

Η επιλογή βασίζεται στην αποτελεσματική συμπεριφορά· στον ανθρωποπίθηκο, ο νέος τρόπος ζωής ξεκίνησε με τις δεξιότητες που είχαν αποκτηθεί στο χειρισμό των εργαλείων. Η επιτυχία του νέου τρόπου ζωής βασιζόταν στη χρήση εργαλείων και μετέβαλε τις πιέσεις που δέχονταν πολλά μέρη του σώματος, όπως τα δόντια, τα χέρια και το μυαλό, καθώς και η σπονδυλική στήλη.

(Washburn, 1960, σ. 69)

Ο Geertz επισήμανε ότι αποτέλεσμα των περίπλοκων σχέσεων της κουλτούρας με τη βιολογία στη διάρκεια της ανθρώπινης φυλογένεσης είναι ότι η κουλτούρα και η βιολογία είναι εξίσου πολύπλοκες κατά την ανθρώπινη οντογένεση:

Αντί η κουλτούρα να λειτουργεί μόνο για να συμπληρώνει, να αναπτύσσει και να επεκτείνει λογικά και γενετικά τις ικανότητες που πριν είχαν οργανική βάση, φαίνεται πως αποτελεί συστατικό αυτών ακριβώς των ικανοτήτων. Ένα ανθρώπινο ον χωρίς κουλτούρα μάλλον θα κατέληγε να είναι όχι ένας εσωγενώς ταλαντούχος, αν και ατελής πίθηκος, αλλά ένα τέρας χωρίς καθόλου μυαλό που κατά συνέπεια δε θα είχε καμιά δυνατότητα για καλλιέργεια και βελτίωση.

(Geertz, 1973, σ. 68)

Είναι σημαντικό να έχουμε στο νου μας αυτή τη μακροσκοπική, φυλογενετική προοπτική, όταν αναφερόμαστε στην οντογένεση των παιδιών, γιατί μας υπενθυμίζει ότι οι αιτιακές επιρροές δεν είναι μονόδρομος που οδηγεί από τη βιολογία στην κουλτούρα. [...]

Νηπιακή ηλικία - 2 1/2 infancy

Εδώ και πολύ καιρό έχει αναγνωριστεί ότι υπάρχει στενός δεσμός μεταξύ της σχετικής ανωριμότητας του νεογέννητου ανθρώπου, ο οποίος απαιτεί χρόνια γαλούχηση για να γίνει κάπως αυτόρκτης, αλλά και του γεγονότος ότι τα ανθρώπινα όντα κατοικούν σε ένα περιβάλλον που διαμεσολαβείται πολιτισμικά. Και τα δυο αυτά γεγονότα αποτελούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είδους μας. Η νηπιακή ηλικία, γενικά, αν όχι καθολικά, θεωρείται μια ξεχωριστή εξελικτική περίοδος που διαρκεί από τη γέννηση ως την ηλικία των 2 1/2 ετών περίπου (η αγγλική λέξη infancy προέρχεται από μια λατινική λέξη που σημαίνει αυτόν που δεν μιλά)***.

Μπαίνοντας σε ένα πρόγραμμα

Η πρώτη βασική προϋπόθεση για συνεχή εξέλιξη μετά τη γέννηση είναι το παιδί και αυτοί που έχουν τη μέριμνά του να συντονιστούν με τέτοιο τρόπο, ώστε οι ενήλικοι να είναι σε θέση να βρουν αρκετούς πόρους, για να εξυπηρετήσουν το νεογέννητο. Στη διαδικασία αυτή υπάρχει μια περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ των αρχικών χαρακτηριστικών του παιδιού και του πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο γεννιέται, καταλήγοντας σε αυτό στο οποίο οι Super και Harkness (1982, 1986) αναφέρονται με τον όρο «περιογή εξέλιξης» (developmental niche).

Ένα ξεκάθαρο παράδειγμα πολιτισμικής επιρροής ως προς τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η διεργασία του συντονισμού είναι οι διαφορετικές μορφές που παίρνει ο ύπνος στους μήνες αμέσως μετά τη γέννηση στα παιδιά των αμερικανικών αστικών κέντρων και σε εκείνα που ζουν σε αγροτικές περιοχές της Κέννα (Kipsigis), (Super και Harkness, 1982). Μεταξύ των παιδιών στις ΗΠΑ υπάρχει μια έντονη στροφή προς τον κύκλο νύχτας/μέρας των ενηλίκων λίγες μόλις εβδομάδες μετά τη γέννηση. Ως το τέλος της δεύτερης εβδομάδας, ο μέσος όρος του ύπνου τους είναι περίπου 8 1/2 ώρες μεταξύ της 7μ.μ. και της 7π.μ. Στο διάστημα από τους τέσσερις στους οκτώ μήνες η μακρύτερη διάρκεια ύπνου αυξάνεται από περίπου τέσσερις έως οκτώ ώρες ύπνου κάθε νύχτα. Δεν είναι δύσκολο να εντοπιστούν οι πιέσεις που ασκούνται στα παιδιά για να κοιμούνται στη διάρκεια της νύχτας. Οι κάτοικοι των αμερικανικών αστικών κέντρων ζουν με το ρολόι στο χέρι. Σε μια εποχή που οι περισσότερες μητέρες, όπως και πατέρες, δουλεύουν εκτός σπιτιού και πρέπει να φεύγουν από το σπίτι μια συγκεκριμένη ώρα, το παιδί πρέπει να είναι έτοιμο εκείνη την ώρα. Το αποτέλεσμα της ανάγκης του παιδιού για ύπνο, της

*** Σ.τ.Μ. Οι αγγλικές λέξεις infancy (νηπιακή ηλικία) και infant (νήπιο) προέρχονται από τις λατινικές infantia και infans, αντίστοιχα, που είναι σύνθετες από το στερητικό in- και το ρήμα for-fatus sum-fari (αρχ. ελλ. φημί, λέγω). Αλλά και στην ελληνική γλώσσα είναι ανάλογη η ετυμολογική αρχή της λέξης νήπιος (από το στερητικό νη- και τη λέξη έπος = λόγος, ομιλία).

ανάγκης του ενήλικου να πάει στη δουλειά και της επιθυμίας του ενήλικου να περάσει λίγο χρόνο χωρίς να έχει τη φροντίδα του παιδιού είναι ότι οι ενήλικοι κατά πάσα πιθανότητα θα πιέσουν το παιδί να φάει και να κοιμηθεί, όποτε βολεύει τους ίδιους.

Ο τρόπος με τον οποίο τα νήπια των Kipsigis μπαίνουν σε ένα πρόγραμμα είναι διαφορετικός. Τη νύχτα τα νήπια κοιμούνται με τις μητέρες που τα αφήνουν να θηλάσουν, όποτε το ζητήσουν. Στη διάρκεια της μέρας, οι μητέρες τα δένουν στην πλάτη τους και τα κουβαλούν μαζί τους σε όλες τις καθημερινές δραστηριότητες, αγροτικές, οικιακές ή ακόμα και κοινωνικές. Τα νήπια κοιμούνται αρκετά την ώρα που οι μητέρες είναι απασχολημένες με τη δουλειά που κάνουν εκείνη τη στιγμή. Στον πρώτο μήνα ζωής, η μακρύτερη περίοδος ύπνου που αναφέρεται στο δείγμα των νηπίων των Kipsigis είναι 3 ώρες και η μεγαλύτερη διάρκεια ύπνου αυξάνει λίγο στη διάρκεια των 8 πρώτων μηνών μετά τη γέννηση.

Σε πρώτο επίπεδο αυτές οι παρατηρήσεις είναι τετριμμένες. Το μόνο που δείχνουν είναι ότι τα παιδιά εναρμονίζονται με την κοινότητα στην οποία γεννιούνται. Μια φαινομενικά απλή περίπτωση μπορεί, παρόλα αυτά, να είναι χρήσιμη, όταν κανείς αναλύει πιο περίπλοκες περιπτώσεις και ακόμα κι αυτή η απλή περίπτωση περιέχει ορισμένα σημαντικά μαθήματα. Πρώτα - πρώτα η διαδικασία που διαμορφώνει διαφορετικά στυλ ύπνου, δηλώνει κάτι περισσότερο από την ευκολία της στιγμής. Αν πάρουμε ως δεδομένο ότι δε σημειώνονται μεγάλες αλλαγές στις συνθήκες ζωής των Kipsigis, τα παιδιά που κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να έχουν ευέλικτο πρόγραμμα ύπνου θα γίνουν πιο ευέλικτοι ενήλικοι από τα παιδιά που γεννιούνται στα αμερικανικά αστικά κέντρα. Δεύτερον, το κάπως αυστηρό πρόγραμμα ύπνου, που επιβάλλει ο σύγχρονος τρόπος ζωής στις εκβιομηχανισμένες κοινωνίες, είναι δυνατό να πιέζει στα όρια αντοχής το ανώριμο μυαλό του παιδιού. Κι έτσι, ενώ η μεγαλύτερη διάρκεια του ύπνου μπορεί να αποτελεί ένδειξη μεγαλύτερης σωματικής ωριμότητας, το να πιέζει κανείς προς τα όρια, μπορεί να αποτελέσει πηγή άγχους με αονητικές συνέπειες για τα παιδιά που δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των γονιών (Konner και Super, 1987).

Από το θηλασμό στην παροχή τροφής

Στη δεκαετία του 1940, οι Margaret Mead και Frances Macgregor (1951) αποπειράθηκαν να πειραματιστούν πάνω στις ιδέες του Gesell για τη σχέση μεταξύ εξέλιξης (ωρίμανσης) και μάθησης μέσω της διαπολιτισμικής έρευνας. Υποστήριξαν ότι οι βασικές αρχές του τρόπου με τον οποίο οι κουλτούρες συνυφαίνουν τη μάθηση και την ωρίμανση γίνονται φανερές στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η μετάβαση από τον ανακλαστικό θηλασμό στην παροχή τροφής, καθώς και στις μακροπρόθεσμες συνέπειες που έχει αυτή η οργάνωση στη συμπεριφορά.

Σημειώνουν ότι μερικοί πολιτισμοί εκμεταλλεύονται το ανακλαστικό του θηλασμού τοποθετώντας το βρέφος στο μητρικό στήθος αμέσως, ώστε να προκαλέσουν τη ροή του γάλατος, παρόλο που το παιδί μένει νηστικό· άλλοι πάλι παρέχουν θετή τροφή· άλλοι δίνουν στο βρέφος μπιμπερό, κ.λπ. Η άμεση συνέπεια αυτής της παρατήρησης είναι ότι

όλοι αυτοί οι τρόποι παροχής τροφής είναι εξίσου επαρκείς. Όμως, έχουν διαφορετικές συνέπειες τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Οι Mead και Macgregor επισημαίνουν ένα πιθανό βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα: τα βρέφη που δέχονται τροφή με μπιμπερό μέχρι να κατεβεί το μητρικό γάλα, ίσως αποκτήσουν περιπλοκές συμπεριφορές στη λήψη τροφής, οι οποίες παρεμποδίζουν το θηλασμό, αλλάζοντας τόσο τις βραχυπρόθεσμες διαιτητικές όσο και κοινωνικο-επικοινωνιακές εμπειρίες.

Μακροπρόθεσμα αποτελέσματα προκύπτουν από τη σχέση μεταξύ της επιλογής της μεθόδου διατροφής από τους ενήλικες και τα γενικότερα πρότυπα ζωής. Για παράδειγμα, αν μια μητέρα, που μένει στο σπίτι, δώσει στο παιδί της μπιμπερό, γιατί πιστεύει ότι το γάλα είναι πιο θρεπτικό με το μπιμπερό, αυτό μπορεί να μην έχει διαφορετικό αποτέλεσμα στην εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ μητέρας και παιδιού (αν και είναι δυνατό να προκαλέσει μια τάση για παχυσαρκία, η οποία μπορεί να έχει πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες). Παρόλα αυτά, αν το παιδί δέχεται την τροφή με το μπιμπερό, επειδή η μητέρα εργάζεται σε εργοστάσιο και πρέπει να επιστρέψει στη δουλειά της σε μια εβδομάδα και γνωρίζει ότι το παιδί θα πρέπει τότε να μπει σε βρεφονηπιακό σταθμό, η λήψη τροφής με το μπιμπερό από τη γέννηση θα γίνει μέρος ενός τρόπου ζωής, σύμφωνα με τον οποίο μητέρα και παιδί θα έχουν μια λιγότερο στενή σχέση και το βρέφος θα συνηθίσει από μικρή ηλικία τις κοινωνικές συναναστροφές με συνομήλικους, καθώς και με τα άτομα που θα το φροντίζουν.

Το μέλλον στο παρόν: ένα διαπολιτισμικό παράδειγμα

Για την επεξεργασία των μηχανισμών της πολιτισμικής διαμεσολάβησης επέλεξα ένα παράδειγμα από την ερευνητική δουλειά του Bornstein και των συναδέλφων του σχετικά με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ Αμερικανίδων και Γιαπωνέζων μητέρων και των ηλικίας 5 πέντε μηνών βρεφών τους (Bornstein, Toda, Azuma, Tamis-LeMonda, και Ogino, 1990, Bornstein, Tal και Tamis-LeMonda, 1991. Δες Nugent, Lester και Brazelton, 1989, για μια άλλη σειρά άρθρων).

Η έμφαση στη μελέτη αυτή δόθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι μητέρες που ζουν στη Νέα Υόρκη και στο Τόκιο αντιδρούν, όταν τα βρέφη τους στρέφουν την προσοχή τους προς γεγονότα του περιβάλλοντος ή προς τις ίδιες τις μητέρες. Χρησιμοποιώντας μια ποικιλία μετρήσεων της βρεφικής συμπεριφοράς (π.χ. το επίπεδο δραστηριότητας, το βαθμό εξοικείωσής τους με τη θέα του μητρικού προσώπου ή αντικειμένων του περιβάλλοντός τους, τα διάφορα επίπεδα φωνητικής έκφρασης - vocalization), ο Bornstein και οι συνάδερφοί του απέδειξαν ότι τα βρέφη στις δύο κουλτούρες συμπεριφέρονται με παρόμοιους τρόπους και κατά αυτή την έννοια, παρείχαν παρόμοια σημεία εκκίνησης για την αντίδραση των μητέρων τους προς αυτά. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις συμπεριφορές των μητέρων ότι τα παιδιά των δύο κοινωνιών έδειξαν το ίδιο επίπεδο προσανατολισμού προς τις μητέρες τους και προς τα υλικά αντικείμενα του περιβάλλοντός τους.

Παρά το γεγονός ότι αυτά τα βρέφη αποτελούσαν ισοδύναμα ερεθίσματα, όπως επιβάλλει η αντικειμενικότητα των μετρήσεων συμπεριφοράς των ερευνητών, υπήρχε

φανερή διαφορά στον τρόπο με τον οποίο οι μητέρες ανταποκρίνονται στα βρέφη τους. Οι Αμερικανίδες μητέρες ανταποκρίνονται περισσότερο, όταν τα βρέφη στορέφονται προς τα φυσικά αντικείμενα του περιβάλλοντός τους. Οι Γιαπωνέζες μητέρες, αντίθετα, στορέφονται περισσότερο, όταν τα παιδιά τους προσανατολίζονται προς τις ίδιες. Επίσης, ήταν φανερό ότι οι μητέρες έκαναν προσπάθεια να αλλάξουν τον προσανατολισμό του βρέφους τους, όταν δεν συνέπιπτε με την προτίμησή τους: οι Αμερικανίδες μητέρες αποσπούσαν την προσοχή του από τις ίδιες προς τα αντικείμενα, ενώ οι Γιαπωνέζες μητέρες έκαναν το αντίθετο.

Για μια ακόμα φορά βλέπουμε ένα χαρακτηριστικό των πολιτισμικών επιρροών να επηρεάζει την εξέλιξη. Η συμπεριφορά των Γιαπωνέζων μητέρων εντάσσεται σε ένα σύστημα που τρέφει μεγάλη εκτίμηση στην έντονη εξάρτηση του παιδιού από τη μητέρα, ενώ η συμπεριφορά των Αμερικανίδων μητέρων αποτελεί τμήμα ενός συστήματος που εκτιμά την ανεξαρτησία. Αυτοί οι διαφορετικοί προσανατολισμοί δεν παίζουν μεγάλο ρόλο στην ποιότητα ζωής των παιδιών ηλικίας 5 μηνών. Και οι δύο μορφές αλληλεπίδρασης δείχνουν στοργή και στήριξη. Είναι, όμως, μέρος ενός συστήματος που θέτει περιορισμούς στα παιδιά, πράγμα το οποίο παίζει ρόλο, καθώς το παιδί μεγαλώνει. Ο Bornstein και οι συνάδερφοί του σημειώνουν ότι, στη βρεφική ηλικία τα παιδιά στην Ιαπωνία ή στην Αμερική δε διαφέρουν στο σύνολο της γλωσσικής τους ικανότητας και της ικανότητάς τους για παιχνίδι, διαφέρουν, όμως, στα είδη γλώσσας και στα είδη παιχνιδιού στα οποία διακρίνονται, με τρόπους που αντιστοιχούν στις εμφανείς διαφορές στις συμπεριφορές των μητέρων τους, όταν τα παιδιά αυτά βρίσκονται στην ηλικία των πέντε μηνών. Στις επόμενες Ενότητες θα δούμε κι άλλα σημεία στα οποία διαφέρουν.

Αλλαγές στην κοινωνικο-συναισθηματική και γνωστική εξέλιξη στους 6 με 9 μήνες

Η περίοδος από τους 6 στους 9 μήνες είναι χρήσιμη από στρατηγικής πλευράς, για να μπορεί να δώσει κανείς αρκετά παραδείγματα στα θέματα της κουλτούρας και της εξέλιξης, για αρκετούς λόγους. Πρώτον, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που δείχνουν ότι ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αλληλεπιδρούν με τα περιβάλλοντά τους σ' αυτήν την ηλικία αναδιοργανώνεται κατά καθολικό τρόπο, πράγμα που αποτελεί παράδειγμα της διαδικασίας αλλαγής σταδίου, την οποία ονομάζουμε βιο-κοινωνιο-συμπεριφοριστική αλλαγή (bio-social-behavioral-shift), (Cole και Cole, 1989, Κεφ.6). Δεύτερον, υπάρχουν αρκετά διαπολιτισμικά στοιχεία που μας επιτρέπουν να δούμε τόσο τους γενικούς όσο και τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους γίνεται αυτή η αλλαγή σε κάθε κουλτούρα. Τα διαπολιτισμικά δεδομένα έχουν ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί θέτουν τα γενικά μεθοδολογικά προβλήματα της διαπολιτισμικής έρευνας, αλλά και γιατί προσφέρουν ουσιαστική συνεισφορά στην κατανόηση του ρόλου της κουλτούρας στην εξέλιξη.

Οι καθολικές αλλαγές που συμβαίνουν στους 6 με 9 μήνες ζωής είναι εμφανείς σε όλα τα τμήματα της βιο-κοινωνιο-συμπεριφοριστικής αλλαγής. Σε σχέση με το βιολογικό μέρος, βρίσκουμε ότι νέες μορφές ηλεκτρικής δραστηριότητας, που συνδέονται με αυξημένα επίπεδα μυελοποίησης, εμφανίζονται σε αρκετές περιοχές του εγκεφάλου

(Dreyfus-Brisac, 1978, Goldman-Rakic, 1987). Οι περιοχές που επηρεάζονται περιλαμβάνουν τους μετωπιαίους λοβούς (οι οποίοι παίζουν μεγάλο ρόλο στην εμπρόθετη δράση και στον προγραμματισμό), την παρεγκεφαλίδα (που είναι σημαντική για τον έλεγχο της κίνησης και της ισορροπίας), και τον ιππόκαμπο (σημαντικό για τη μνήμη). Επιπλέον, οι μύες έχουν γίνει ισχυρότεροι και τα οστά σκληρότερα απ' ό,τι ήταν κατά τη γέννηση, υποστηρίζοντας το σώμα για όλο και πιο ζωνρή κίνηση.[...]

Μόλις τα παιδιά αρχίσουν να μπουσουλάνε και να περπατούν, τα άτομα που έχουν την φροντίδα τους δεν είναι πια σε θέση να εμποδίσουν ένα ατύχημα, όσο προσεκτικά κι αν τακτοποιήσουν τον περιβάλλοντα χώρο. Τα παιδιά που μόλις άρχισαν να βαδίζουν, κοιτούν προσεκτικά τους επιβλέποντες, για να δουν από τις αντιδράσεις τους πώς τα πάνε - αυτό ονομάζεται *κοινωνική αναφορά* (Campos και Stenberg, 1981). Παράλληλα, τα παιδιά αρχίζουν να φοβούνται τους ξένους και αναστατώνονται, όταν τα άτομα που τα φρόντιζαν τα εγκαταλείπουν. Αυτό το πλέγμα των κοινωνικών συμπεριφορών, που φανερά συνδέονται μεταξύ τους, έχει οδηγήσει κάποιους ψυχολόγους στην υπόθεση ότι αναπτύσσεται μια καινούρια ποιότητα συναισθηματικής σχέσης μεταξύ του παιδιού και του ατόμου που το φροντίζει. Η σχέση αυτή ονομάζεται προσκόλληση.

Προσκόλληση

Αν και έχουν ερευνηθεί διαπολιτισμικά διάφορες πλευρές των περίπλοκων αλλαγών, που συμβαίνουν ανάμεσα στα έξι και εννέα έτη (π.χ. ο Kagan, 1977, έφερε στο φως δεδομένα που στηρίζουν την υπόθεση ότι υπάρχουν διαπολιτισμικά καθολικά σχήματα, που αφορούν σε διάφορες πλευρές της διατήρησης αντικειμένων στη μνήμη), το μεγαλύτερο - με μεγάλη διαφορά - ποσό δεδομένων, που είχε ποτέ συγκεντρωθεί, αφορά στην επίδραση του πολιτισμού στην προσκόλληση· έτσι, αυτό είναι το ζήτημα στο οποίο θέλω να επικεντρωθώ, για να προσπαθήσω να διευκρινίσω το ρόλο της κουλτούρας πάνω στη συμπεριφορά σε αυτή την περίοδο της ζωής. Παρά το ότι υπάρχουν αντικρουόμενες θεωρίες, που έρχονται να ερμηνεύσουν πώς και γιατί τα παιδιά σχηματίζουν ειδικό συναισθηματικό δεσμό με αυτούς που τα φροντίζουν (δες Cole και Cole, 1989, για μια περίληψη), πρόσφατες έρευνες δείχνουν να υποκινούνται πρωταρχικά από τις ιδέες του Bowlby (1969). Το σημείο εκκίνησης της έρευνας του Bowlby σχετικά με την προσκόλληση ήταν η απόπειρά του να εξηγήσει γιατί μακρές περιόδους αποχωρισμού από τους γονείς έφεραν τόση αναστάτωση στα μικρά παιδιά, ακόμα κι αν οι συνθήκες στις οποίες ζούσαν ήταν άψογες από υλικής πλευράς. Η εξήγησή του, περιληπτικά, ήταν ότι οι σύγχρονες μορφές συμπεριφοράς πρέπει να ερμηνευτούν σε σχέση με το περιβάλλον εξελικτικής προσαρμογής, σύμφωνα με το οποίο αναπτύχθηκε το είδος μας. Οι συμπεριφορές που δείχνουν παράλογες σήμερα, ήταν κάποτε ζωτικές για την επιβίωση και αποτελούν μέρος της ανθρώπινης βιολογίας μέσω φυσικής επιλογής.

Ο Bowlby βάσισε τις ιδέες του για το περιβάλλον της εξελικτικής προσαρμογής στις συμπεριφορές προσκόλλησης, κατά ένα μέρος, σε ό,τι είναι γνωστό για την αλληλεπίδραση

μητέρας-βρέφους στους μεγάλους πιθήκους που ζουν στο έδαφος. Αυτά τα θεωρούμενα φυλογενετικά ξαδέφια του ανθρώπου μοιράζονται το περιβάλλον τους με τα αρπακτικά, από τα οποία προφυλάσσονται με το να ζουν μαζί. Εξαιτίας της σχετικά μακρόχρονης ανωριμότητάς τους, οι απόγονοι αυτών των πιθήκων πρέπει να παραμείνουν κοντά στις μητέρες τους, για να επιβιώσουν. Αυτή η ανάγκη για εγγύτητα και ασφάλεια αντισταθμίζεται από την εξίσου ισχυρή ανάγκη για εξερεύνηση και παιχνίδι, η οποία χωρίζει τα παιδιά από τους γονείς. Ο Bowlby έκανε την υπόθεση ότι η προσκόλληση αρχίζει στη διάρκεια του πρώτου χρόνου ζωής ως ένας τρόπος διατήρησης της δυναμικής ισορροπίας μεταξύ ασφάλειας και εξερεύνησης που ελέγχεται από τη δύαδα μητέρας και παιδιού. Όταν η απόσταση μεταξύ μητέρας και παιδιού είναι πολύ μεγάλη, ένας από τους δύο αναστατώνεται και ζητά τον άλλο. Όταν υπάρχει μεγάλη εγγύτητα, ένας από τους δύο βαριέται ή ενοχλείται, με αποτέλεσμα την αύξηση της απόστασης.

Αν περιγραφεί έτσι η εξέλιξη της προσκόλλησης θα έμοιαζε να είναι μια αναγκαία, καθολική βιολογική απαίτηση που βρίσκεται μέσα σε όλες τις κουλτούρες σε κανονικές συνθήκες, γιατί είναι χαρακτηριστικό του είδους της φυλογενετικής μας κληρονομιάς. Παρόλα αυτά, το ότι αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο (αν αποδειχθεί έτσι), με κανένα τρόπο δε θα ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της πολιτισμικής επιρροής. Αντίθετα, ωθεί για μια πιο λεπτομερή εξέταση του πώς διαμεσολαβείται η δημιουργία προσκόλλησης και πώς το πρότυπο προσκόλλησης ταιριάζει με όλο τον κύκλο ζωής των ανθρώπινων όντων που μεγαλώνουν σε ποικίλες ιστορικο-πολιτισμικές συνθήκες. Στη διάρκεια των δυο τελευταίων δεκαετιών, υπάρχει μια όλο και πιο έντονη διαφωνία, ειδικά στο σημείο αυτό. Αυτή η διαφωνία αξίζει να εξεταστεί με κάποια λεπτομέρεια, γιατί είναι χαρακτηριστική των δυσκολιών που αντιμετωπίζει η χρήση διαπολιτισμικών προσεγγίσεων στην κουλτούρα και στην εξέλιξη σε πολλές άλλες περιπτώσεις.

Οι μελέτες με τις οποίες ξεκίνησε αυτή η σύγχρονη συζήτηση σχετικά με την κουλτούρα και την προσκόλληση προέκυψαν από μια σύγκριση των συμπεριφορών του ζεύγους μητέρας-παιδιού, που παρατηρήθηκαν στα σπίτια τους στις ΗΠΑ και στην Ουγκάντα από τη Mary Ainsworth (Ainsworth, 1967, Ainsworth, Blehar, Waters και Wall, 1978). Η Ainsworth εντυπωσιάστηκε από το γεγονός ότι τα παιδιά και των δυο πολιτισμικών ομάδων έδειξαν παρόμοιες μορφές συμπεριφοράς που έμοιαζε με την προσκόλληση (μικρή καθημερινή αναστάτωση, αποχωρισμός από τη μητέρα, φόβος απέναντι στους ξένους και χρήση της μητέρας ως ασφαλούς βάσης από την οποία μπορεί κανείς να ξεκινήσει την εξερεύνηση). Παρόλα αυτά, τα παιδιά από την Ουγκάντα που μελέτησε η Ainsworth έδειχναν να εκφράζουν αυτά τα πρότυπα συμπεριφοράς πιο πρόθυμα και έντονα απ' ό,τι τα παιδιά από την Αμερική. Ως μέσο πρόκλησης συμπεριφορών, που συνδέονται με την προσκόλληση στα παιδιά από την Αμερική, η Ainsworth επινόησε την Παράξενη Κατάσταση (Strange Situation), δηλαδή μια ενότητα περιστατικών αλληλεπίδρασης που «παίζονται» από τη μητέρα σε ένα ειδικά σχεδιασμένο περιβάλλον εργαστηρίου, το οποίο μοιάζει με το θάλαμο αναμονής ενός ιατρείου. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως υπέθεσε ότι αυτή η τεχνητή κατάσταση θα δημιουργούσε ανησυχία στα παιδιά από την Αμερική περίπου αντίστοιχη με την κατάσταση των παιδιών από

την Ουγκάντα στα καθημερινά περιβάλλοντα, στα οποία έκανε τις παρατηρήσεις της. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να έχει στη διάθεσή της να μελετήσει συγκρίσιμα φαινόμενα. Η σταθμισμένη Παράξενη Κατάσταση περιλαμβάνει οχτώ στάδια, τριών ή λιγότερο λεπτών το καθένα: Αφού δώσει οδηγίες (Φάση 1), ο πειραματιστής αφήνει το παιδί και το άτομο που το φροντίζει μόνους (Φάση 2). Κατόπιν ο πειραματιστής επιστρέφει (Φάση 3), το άτομο που φροντίζει το παιδί φεύγει (Φάση 4), μετά επιστρέφει (Φάση 5) και στη συνέχεια αφήνει το παιδί μόνο του (Φάση 6). Μετά από αυτό ο πειραματιστής επιστρέφει (Φάση 7) και στο τέλος επιστρέφει και το άτομο που έχει τη φροντίδα του παιδιού (Φάση 8).

Από τη δεκαετία του 1970 και μέχρι σήμερα, υπάρχουν αρκετές έρευνες σχετικά με τη συμπεριφορά που προκαλεί μια τέτοια κατάσταση, για όσα προηγούνται και όσα έπονται (δες Bretherton και Waters, 1985, ή ολόκληρο τον τόμο της *Ανθρώπινης εξέλιξης*, 1990, αρ. 1, για κριτικές και αναφορές σε πρόσθετες βασικές πηγές πληροφόρησης). Στην αρχή αργά, και με αυξανόμενη συχνότητα τα τελευταία πέντε χρόνια, η Παράξενη Κατάσταση χρησιμοποιείται σε διαπολιτισμικές έρευνες. Αυτή τη φορά (κατά μεγάλη ειρωνεία, για τους λόγους για τους οποίους η Ainsworth την εισήγαγε αρχικά) χρησιμοποιείται ως σταθμισμένο ερευνητικό όργανο, που είναι κατάλληλο για όλα τα θέματα, όλες τις κουλτούρες, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, αντί να δίνεται ως μια διαδικασία για τη δημιουργία ελαφρώς αντιφατικής σειράς γεγονότων σχεδιασμένων για να διαμορφώσουν και να αξιολογήσουν τη σχέση της εξέλιξης με τις πολιτισμικές της καταβολές.

Για να εξετάσει κανείς τις αιτίες και τις συνέπειες διαφορετικών ειδών προσκόλλησης, η Ainsworth και οι συνάδελφοί της σχημάτισαν τρεις διαφορετικές κατηγορίες, που βασίζονται σε γενικές γραμμές στον τρόπο με τον οποίο τα βρέφη αντιδρούν, όταν το άτομο που τα φροντίζει γυρνά μετά από απουσία:

- Τύπος Α (αγχώδης - αποφευκτικός) τα παιδιά στρέφονται αντίθετα ή κοιτούν στην άλλη πλευρά, αντί να επιδιώξουν εγγύτητα και στοργή.
- Τύπος Β (ασφαλώς προσκολλημένος) τα παιδιά πηγαίνουν προς τα άτομα που τα φροντίζουν, ηρεμούν γρήγορα, μετά την προηγούμενη αναστάτωσή τους, και γρήγορα ξαναρχίζουν το παιχνίδι.
- Τύπος Γ (αγχώδης - αντιδραστικός) τα παιδιά συχνά αναστατώνονται, ενώ οι μητέρες είναι μαζί τους, μόνο και μόνο λόγω του ότι βρίσκονται σε ξένο περιβάλλον. Αναστατώνονται πολύ, όταν αυτές φεύγουν και επιζητούν την εγγύτητα, ενώ ταυτόχρονα αντιστέκονται στην επαφή μαζί τους, όταν επιστρέψουν.

Η χρήση αυτών των κατηγοριών στη διαπολιτισμική έρευνα είναι σημαντική, επειδή η κατανομή των παιδιών σε κατηγορίες χρησιμοποιείται, για να υπογραμμίσει το αίτημα ότι είναι δυνατό να εντοπιστούν οι πρόδρομοι των συνηθισμένων κοινωνικο-συναισθηματικών χαρακτηριστικών των παιδιών και των σχέσεών τους με τα άτομα που τα φροντίζουν, οι οποίοι έχουν συνέπειες για την εξέλιξη και διαρκούν μήνες, ίσως και χρόνια (δες, π.χ., τα άρθρα των Grossmann και Grossmann, 1990, Main, 1990). Πρωταρχική αιτία των διαφορετικών βαθμών

προσκόλλησης θεωρείται η μητρική ευαισθησία, ο βαθμός στον οποίο το άτομο που φροντίζει το παιδί ανταποκρίνεται με σπινέπεια και ικανοποιητικά στη συμπεριφορά του βρέφους. Ως κύρια συνέπεια εκλαμβάνεται η αυξημένη κοινωνιογνωστική ικανότητα.

Η περιληπτική επισκόπηση των σχετικών ερευνών από τους Grossmann και Grossmann αποδίδει καλά μια άποψη για τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών:

Η ανταπόκριση της τροφού στα μηνύματα ανασφάλειας του βρέφους φαίνεται να είναι αυτό που κυρίως καθορίζει το αν η συμπεριφορά του βρέφους είναι αποφευκτική ή αμφίροπα ανασφαλής προς τη μητέρα ή τον πατέρα στην ηλικία του ενός έτους. Το «εσωτερικό μοντέλο εργασίας» ενός ατόμου, το οποίο προκύπτει από το διαφορετικό δυναμικό ιστορικό προσκόλλησής του, είναι δυνατό να καθορίζει πώς επιλύονται οι εσωτερικές συναισθηματικές συγκρούσεις. Με βάση τα μακροσκοπικά δεδομένα που υπάρχουν, τα παρακάτω είδη συναισθηματικής αντίδρασης, που παρουσιάζουν τα άτομα, φαίνεται να είναι κυρίαρχα: Άτομα με ιστορικό ασφαλούς προσκόλλησης προσέχουν όλο το φάσμα των εξωτερικών αιτιών των αντικρουόμενων συναισθημάτων και ανέχονται αντιφατικά συναισθήματα. Αντίθετα, άτομα με ιστορικό ανασφαλούς προσκόλλησης προσέχουν μόνο επιλεγμένα τμήματα των συναισθηματικών τους αντιδράσεων σε κάθε στιγμή και έχουν την τάση να χάνουν την επαφή τους με όλο το εύρος των εξωτερικών αιτιών που πιθανόν προκαλούν αντικρουόμενα συναισθήματα. Αυτές οι συναισθηματικές ακολουθίες φαίνεται πως είναι καθολικές. Οι πολιτισμικές διαφορές είναι δυνατό να υπάρχουν στη συχνότητα και τη δυσκολία πιθανόν αντικρουόμενων προκλήσεων.

(Grossmann και Grossmann, 1990, σ. 31)

Είναι σαφές ότι εκ πρώτης όψεως σύμφωνα με αυτή την περιληπτική απόδοση, η ασφαλής προσκόλληση, κυρίως αυτή που εμφανίζεται στην Παράξενη Κατάσταση, είναι σημαντική για τη μελλοντική καλή εξέλιξη των παιδιών. Γι' αυτό θα πρέπει να μας απασχολήσουν πληθυσμοί στους οποίους η ασφαλής προσκόλληση δεν εμφανίζεται συχνά. Εφόσον έχουν καταγραφεί διεθνώς αρκετές διαφορές στο ποσοστό των παιδιών, που εντάσσονται στις τρεις κύριες κατηγορίες προσκόλλησης, δε θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη η αντιφατικότητα της άποψης του Grossmann.

Κατ' αρχήν, δείτε τα δεδομένα του Πίνακα 1.1, τα οποία έχουν ληφθεί από τέσσερις μελέτες, που έχουν χρησιμοποιηθεί ευρέως, και κάνουν χρήση της Παράξενης Κατάστασης (από την έρευνα των IJzendoorn και Kroonenberg, 1988). Η πρώτη σειρά προέρχεται από μια πρώτη μελέτη της Ainsworth και συναδέλφων της, η οποία συχνά λαμβάνεται ως μέτρο σύγκρισης. Περίπου τα δύο τρίτα των παιδιών που εξετάστηκαν στη βόρεια Γερμανία κρίθηκαν ως ασφαλή, με τα μισά από αυτά να θεωρούνται ως αγχώδη-αποφευκτικά. Στο Ισραήλ, η αναλογία των παιδιών με ασφαλή προσκόλληση είναι περίπου ίση με την αναλογία στο παράδειγμα για τις ΗΠΑ, αλλά υπάρχουν σχεδόν τρεις φορές περισσότερα

αγχώδη-αποφενκτικά παιδιά από ό,τι στα άλλα δύο παραδείγματα.

Τί συμπέρασμα βγάζουμε από αυτές τις διαφορές; Όταν η ερμηνεία βασίζεται στην κατανομή των τύπων συμπεριφοράς προσκόλλησης, και που εμφανίζονται μόνο στην Παράξενη Κατάσταση, δίνονται δύο ειδών εξηγήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η Παράξενη Κατάσταση είναι ένα παγκόσμια έγκυρο ευρετήριο για τη συναισθηματική αντίδραση, που κατανέμεται διαφορετικά, ανάλογα με την κουλτούρα. Σύμφωνα με τη δεύτερη, αν και σταθμισμένη, η Παράξενη Κατάσταση είναι μια πραγματικά διαφορετική κατάσταση σε διαφορετικές πολιτισμικές συνθήκες ως προς το ότι οι μετέχοντες της αποδίδουν διαφορετική σημασία.

Πίνακας 1.1 Κατηγορίες προσκόλλησης από τέσσερα πολιτισμικά δείγματα

Χώρα	Αγχώδης-αποφενκτικός	Ασφαλής	Αγχώδης-αντιδραστικός
ΗΠΑ (105) ^α	21	67	12
Γερμανία (46) ^β	52	35	13
Ισραήλ (82) ^γ	7	57	34
Ιαπωνία (60) ^δ	0	68	32

Πηγές:

α. Από Ainsworth, Blehar, Waters και Wall, 1978

β. Από Grossmann, Grossmann, Huber και Wartner, 1981

γ. Από Sagi κ.συν., 1985

δ. Από Takahashi, 1986

Όπως επισημαίνουν οι LeVine και Miller (1990), η παραδοχή ότι η Παράξενη Κατάσταση αποτελεί έναν πολιτισμικά ουδέτερο και έγκυρο δείκτη μιας παγκόσμιας σχέσης, που ονομάζεται προσκόλληση, οδηγεί στην περαιτέρω εκτίμηση, ότι το παράδειγμα της Αμερικής αποτελεί παγκόσμιο κανόνα και στο συμπέρασμα, για παράδειγμα, ότι στη Βόρεια Γερμανία ένα υψηλό ποσοστό παιδιών θα παρουσιάσει διάφορες μορφές ανικανότητας εξαιτίας του ελαττωματικού σχηματισμού προσκόλλησης στην πρώτη παιδική ηλικία. Τέτοιες ερμηνείες ακριβώς έχουν δοθεί στην περίπτωση τμημάτων του Αμερικανικού πληθυσμού που περιλαμβάνει οικογένειες όπου παρατηρούνται υψηλά επίπεδα συγκρούσεων και βίας με θύματα τα παιδιά (Vaughn, Egeland, Sroufe και Waters, 1979). Μια εναλλακτική στρατηγική ερμηνείας, η οποία θεωρεί ότι η Παράξενη Κατάσταση αποτελεί έναν έγκυρο δείκτη της προσκόλλησης, διατηρεί τις κατηγορίες και τα κριτήρια μέτρησης, αλλά δίνει διαφορετική σημασία στις κατηγορίες ανάλογα με την τοπική κουλτούρα. Αυτό έκαναν οι Grossmann και οι συνάδελφοί τους (Grossmann, Grossmann, Sprangler, Suess και Unzner, 1985, Grossmann και Grossmann, 1990), όταν υποστήριξαν ότι σε σχέση με τους Αμερικανούς, οι Γερμανοί γονείς δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην αυτονομία από μικρή ηλικία, πράγμα που παροτρύνει τα παιδιά τους να είναι αυτόνομα και στην προσκόλληση (ίσως πρόκειται για μια ανεπαίσθητη, αλλά σίγουρα

σημαντική, απόπειρα δεύτερης ερμηνείας του αγχώδους-αποφευκτικού τύπου).

Η άλλη επιλογή είναι να δεχτεί κανείς, όπως κάνει ο Takahashi (1990) για παράδειγμα, ότι, αν και σταθμισμένη, η Παράξενη Κατάσταση είναι πράγματι μια διαφορετική κατάσταση σε διαφορετικές πολιτισμικές συνθήκες, δηλαδή ότι έχει διαφορετικά μηνύματα για τους μετέχοντες. Για παράδειγμα, στην Ιαπωνία, τα παιδιά σχεδόν ποτέ δε απομακρύνονται από τις μητέρες τους κατά το πρώτο έτος της ζωής τους· έτσι η Παράξενη Κατάσταση είναι πράγματι πολύ παράξενη και το στρες που απορρέει από αυτή ωθεί τα παιδιά από την κατηγορία της ασφαλούς προσκόλλησης στην κατηγορία της αγχώδους-αντιδραστικής προσκόλλησης. Στο Ισραήλ τα παιδιά συχνά βρίσκονται μακριά από τους γονείς, αλλά πάντα μαζί τους βρίσκεται ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας που τα φροντίζει κι έτσι, όπως και τα παιδιά στην Ιαπωνία, αγχώνονται πάρα πολύ στην Παράξενη Κατάσταση, επειδή εκτίθενται, ίσως για πρώτη φορά στη ζωή τους, στον αποχωρισμό από το κύριο πρόσωπο ή πρόσωπα στα οποία είναι προσκολλημένα. Αυτές οι ερμηνείες έχουν ένα κοινό σημείο: θεωρούν ότι, το πώς θα συνδυαστεί η Παράξενη Κατάσταση με την προηγούμενη εμπειρία του παιδιού, διαφέρει από κουλτούρα σε κουλτούρα και ότι οι διαφορές στις συμπεριφορές στην Παράξενη Κατάσταση αποτελούν λειτουργία αυτής της διαφοράς. Ο μόνος τρόπος, για να δει κανείς πώς η Παράξενη Κατάσταση λειτουργεί σε διαφορετικές κουλτούρες, φαίνεται πως θα ήταν η δημιουργία ενός διαφορετικού εργαλείου αξιολόγησης για κάθε κουλτούρα. Αυτό έκανε η Ainsworth, όταν θεώρησε τη δική της παρουσία σε ένα χωριό ως την κατάσταση που θα αποτελούσε το κριτήριο για τα βρέφη της Ουγκάντα, και την Παράξενη Κατάσταση που δημιούργησε τεχνητά, ως λειτουργικά αντίστοιχη κατάσταση για τα παιδιά της Αμερικής με τα οποία δούλεψε. Παρόλα αυτά, η χρήση διαφορετικού περιβάλλοντος παρατήρησης για κάθε πολιτισμική ομάδα αυτομάτως θα υπονόμει την αντιστοιχία των διαδικασιών, η οποία αποτελεί θεμέλιο της στάθμισης που χρειάζονται όσοι επιζητούν να καταστήσουν παγκοσμίως έγκυρη την Παράξενη Κατάσταση.

Όπως σημειώνουν οι Grossmann και Grossmann (1990) και LeVine και Miller (1990), για να σταθμίσει κανείς τη σχέση ανάμεσα στο περιβάλλον και την κουλτούρα, δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει (δες Frijda και Jahoda, 1966) μόνο την Παράξενη Κατάσταση. Χρειάζεται να γίνουν λεπτομερείς αναλύσεις των πολιτισμών που μελετούνται, για να καθοριστούν οι κανονικοί ρυθμοί ζωής των μελών, οι οποίοι διαμορφώνουν τις καθημερινές αλληλεπιδράσεις στις σχέσεις του παιδιού με το άτομο που το φροντίζει. Αυτή η γραμμή δράσης επίσης απαιτεί οι ψυχολόγοι να μελετήσουν τα άτομα με τέτοιο τρόπο, που δεν θα περιλαμβάνει μόνο τις συμπεριφορές τους στην Παράξενη Κατάσταση, αλλά που θα εντοπίζει τις προηγούμενες εμπειρίες της ζωής τους και θα τις παρακολουθεί στις επόμενες συμπεριφορές σε μια ποικιλία πολιτισμικά κοινών περιστάσεων για κάθε κουλτούρα. Στη δουλειά των Grossmann και του Main, μια ποικιλία από έξυπνες τεχνικές, όπου συμπεριλαμβάνονται αξιολογήσεις της ποιότητας των αλληλεπιδράσεων μητέρας-παιδιού σε επόμενα έτη, η ποιότητα της επικοινωνίας του παιδιού με άλλα παιδιά σε διαφορετικά περιβάλλοντα έχει χρησιμοποιηθεί για τη μακροσκοπική πρόβλεψη

διαφορετικών συμπεριφορών στην Παράξενη Κατάσταση σε ορισμένες κουλτούρες. Παρόλα αυτά, σε ορισμένες περιπτώσεις, σαν αυτή που αναφέρεται στον Takahashi (1990) για τα παιδιά στην Ιαπωνία, φαίνεται ότι, ενώ η συμπεριφορά στην Παράξενη Κατάσταση προαναγγέλλει χαρακτηριστικά, όπως περιέργεια απέναντι σε άγνωστα αντικείμενα και κοινωνική δεξιότητα για περίπου ένα χρόνο, η διαφορά στη συμπεριφορά μεταξύ παιδιών που κατηγοριοποιούνται ως ασφαλώς ή ανασφαλώς προσκολλημένα εξαφανίζεται μέχρι την ηλικία των τριών ετών. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν ότι θα απαιτηθεί πολιτισμικά ευαίσθητη διαχρονική έρευνα, για να εξαχθούν τόσο οι παγκόσμιες όσο και οι εξειδικευμένες σε κάθε κουλτούρα όψεις αυτής της κοινωνικο-συναισθηματικής εξέλιξης που εμφανώς έχουν καταγραφεί μέσω της Παράξενης Κατάστασης.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι διαχρονικές έρευνες, που χρησιμοποιούν την Παράξενη Κατάσταση λαμβάνοντας υπόψη τους τις πολιτισμικές συνθήκες σε μια κοινωνία, πρέπει να επεκταθούν και σε μη βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, στις οποίες είναι δυνατό να υπάρχουν πολύ διαφορετικές αξίες σχετικά με τις επιθυμητές συμπεριφορές των βρεφών. Για παράδειγμα, ο Greenfield και οι συνάδελφοί του (1989) αναφέρουν ότι στους κατοίκους της Zipacanteca δίνεται μεγάλη έμφαση κατά την κοινωνικοποίηση των παιδιών στη διατήρηση των παλιών παραδόσεων. Η εξερεύνηση, ο πειραματισμός και η καινοτομία θεωρούνται αρνητικά στοιχεία. Σύμφωνα με αυτό το σύστημα αξιών, τα βρέφη θηλάζονται με την εμφάνιση της παραμικρής ανησυχίας από μέρος τους, για να ηρεμήσουν. Ο Greenfield κ.ά. διακινδυνεύουν την υπόθεση ότι αυτό συμβαίνει, για να τα μάθουν να αφήνουν την πρωτοβουλία στους μεγαλύτερους τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια ευαίσθητη ανταπόκριση της μητέρας, αλλά οι συνέπειές της στη συμπεριφορά του βρέφους θα είναι διαφορετικές από ό,τι σε οποιαδήποτε από τις κοινωνίες στις οποίες οι οντογενετικές συνέπειες της προσκόλλησης έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα.

Γλώσσα

Δεν υπάρχει άλλη περιοχή στην κουλτούρα και στην ανθρώπινη εξέλιξη που να έχει προσελκύσει τόσο πολύ την προσοχή των ερευνητών όσο η σχέση μεταξύ κουλτούρας, γλώσσας και εξέλιξης. Η συζήτηση περιορίζεται γύρω από δύο κύρια ερωτήματα, που συσχετίζονται μεταξύ τους. Στο πρώτο, η γλωσσική κατάκτηση αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία της αντίθεσης ανάμεσα στη φύση και την ανατροφή: η γλώσσα πρέπει να κατακτιέται μέσα από μια διαδικασία πολιτισμικά διαμεσολαβημένης μάθησης (ή εποικοδομητικής διάδρασης, όπως οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη γνωστική ικανότητα, ή η γλώσσα αποτελεί μια εξειδικευμένη, ξεχωριστή περιοχή (ενότητα), η οποία πρέπει απλώς να έχει κάποιο έναυσμα, για να αρχίσει να λειτουργεί; (Δες Bruner, 1983, Piatelli-Palmerini, 1980, Wanner και Gleitman, 1982, για εξαιρετη συζήτηση των διαφορετικών απόψεων.) Δεύτερον, ποιος είναι ο ρόλος της γλωσσικής κατάκτησης στην εξέλιξη της σκέψης; Αν η γλώσσα αποτελεί ένα ξεχωριστά δομημένο χαρακτηριστικό, τότε δε θα πρέπει να υπάρχει ειδική σχέση μεταξύ γλώσσας και σκέψης. Από την άλλη πλευρά, στο

μέτρο που η εμπειρία οργανώνεται πολιτισμικά και θεωρείται βασική για τη γλωσσική κατάκτηση, τότε η γλώσσα, η σκέψη και η εξέλιξη πιθανόν να έχουν στενή σχέση.

Αντίθετα με την έρευνα για την προσκόλληση, αλλά όμοια με την έρευνα για πρωιμότερες προσαρμογές των βρεφών σε προγράμματα που έχουν εκπονηθεί πολιτισμικά και στα οποία πρέπει να ενταχθούν, η έρευνα για τη γλώσσα εξαρτάται περισσότερο από τη μελέτη των φυσικών ποικιλιών μέσα σε πολιτισμικές συνθήκες και λιγότερο σε σταθμισμένα τεστ.

Δύσκολα θα πίστευε κανείς ότι η γλώσσα μπορεί να κατακτηθεί, όταν απουσιάζει εντελώς η επικοινωνία με άλλα ανθρώπινα όντα που τη μιλούν. Ή μάλλον, η θέση αυτών που υιοθετούν μια βιολογική άποψη σε σχέση με τη γλώσσα είναι ότι οι διαδικασίες ανάπτυξης της προχωρούν παράλληλα με την εξέλιξη άλλων οργάνων του σώματος. Έτσι, οποιοδήποτε περιβάλλον, μέσα στο οποίο ζει μια κοινωνική ομάδα, θεωρείται ικανό να βοηθήσει στην εξέλιξη της γλώσσας, χωρίς να είναι απαραίτητο να δοθεί ειδική προσοχή στη διαδικασία που θα ακολουθηθεί, για να επιτευχθεί αυτό.

Σε ό,τι αφορά στα ανθρώπινα όντα, το περιβάλλον που μπορεί να διατηρήσει τη ζωή είναι αυτό που έχει δημιουργηθεί από τον πολιτισμό και το οποίο οδηγεί κάποιον στο να καθορίσει πιο προσεκτικά τις ελάχιστες προϋποθέσεις που του αρκούν για την εξέλιξη του γλωσσικού οργάνου στην επικοινωνία μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, η οποία διαμεσολαβείται πολιτισμικά.

Από δύο περιπτώσεις στις οποίες τα παιδιά ανατρέφονται μέσα σε συνθήκες που συστηματικά μειώνουν τη διείσδυσή τους στην κουλτούρα, μπορούμε να διαπιστώσουμε τα παγκόσμια κατώτατα όρια της πολιτισμικής υποδομής που απαιτούνται για την εξέλιξη της γλώσσας. Η πρώτη είναι η γνωστή περίπτωση της Genie, που μελέτησε η Susan Curtiss (1977). Η Genie παρέμεινε κλειδωμένη σε ένα δωμάτιο μόνη της λίγο καιρό πριν τη συμπλήρωση του δεύτερου έτους ζωής της. Πέρασε έντεκα χρόνια αλυσοδεμένη σε ένα δοχείο περιπτωμάτων κατά την ημέρα και τυλιγμένη σε έναν υπνόσακο τη νύχτα. Στα έντεκα αυτά χρόνια δεν είχε σχεδόν καθόλου έρθει σε επαφή με γλώσσα. Οι κοινωνικές της επαφές περιοριζόνταν στο ελάχιστο σε σχέση με αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κανονικό σε οποιαδήποτε κουλτούρα.

Όταν απελευθερώθηκε από αυτές τις τρομερές συνθήκες στην ηλικία των δεκατριών, ήταν σε πολύ κακή κατάσταση. Ήταν αποστεωμένη και πολύ κοντή. Δεν μπορούσε να περπατήσει κανονικά, σπανίως έβγαζε κάποιον ήχο και δεν είχε μάθει να πηγαίνει στην τουαλέτα. Αν και, όταν την εξέτασαν, έδειξε να διαθέτει αξιοσημείωτες ικανότητες στην ανάλυση χώρου, δεν μπόρεσε να κατακτήσει τη γλώσσα. Ούτε κατάφερε να ξεπεράσει τα πολλά χρόνια της μεγάλης στέρησης. Απέκτησε ένα μικρό λεξιλόγιο και ορισμένες μορφές κοινωνικής επικοινωνίας, αλλά η συμπεριφορά της παρέμεινε μη φυσιολογική, παρά τις προσπάθειες θεραπευτικής παρέμβασης.

Υπάρχουν αρκετές ενδιαμέσες περιπτώσεις ανάμεσα στην ακραία στέρηση, που καταλήγει στην εξέλιξη χωρίς γλώσσα ή κουλτούρα (η περίπτωση της Genie), και την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η μεγάλη πλειοψηφία των παιδιών. Μια ιδιαίτερα διδακτική περίπτωση είναι εκείνη των παιδιών που γεννήθηκαν κουφά από γονείς που δεν είναι κουφοί και που δεν

πιστεύουν ότι είναι χρήσιμο τα παιδιά τους να μάθουν να χρησιμοποιούν τη γλώσσα των κοφράλων. Αντίθετα επιμένουν τα παιδιά τους να μάθουν να επικοινωνούν μέσω του προφορικού λόγου (Goldin - Meadow, 1985). Αυτά τα παιδιά μεγαλώνουν σε ένα περιβάλλον που είναι πλούσιο σε κοινωνικές και πολιτισμικές επιρροές (συμπεριλαμβανομένης της γλώσσας), οι οποίες δεν αποκλείουν το παιδί και εξελίσσονται σε να επρόκειτο το παιδί να αρχίσει να ακούει. Οι γονείς αυτοί γευματίζουν μαζί με τα παιδιά τους, πλένουν τα παιδιά και τα βάζουν για ύπνο, ψωνίζουν στα καταστήματα και τα μαθαίνουν να πηγαίνουν στην τουαλέτα. Έτσι, τα παιδιά αυτά ζουν σε έναν κόσμο που είναι γεμάτος νόημα. Μόνο η γλωσσική συμπεριφορά γεμίζει τα κενά μεταξύ των κινήσεων και τους παρέχει τις περιγραφές της λογικής και του ιστορικού που προηγείται των πράξεων που εκείνα χάνουν.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι γνωστό ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν νοηματική γλώσσα δικής τους επινόησης, ένα είδος επικοινωνίας μέσω παντομίμας. Οι Goldin - Meadow έδειξαν ότι αυτή η νοηματική γλώσσα, που κατέκτησαν τα παιδιά κάτω από αυτές τις συνθήκες, έχει έναν αριθμό ιδιοτήτων που βρίσκονται επίσης στα πρώιμα στάδια της γλωσσικής κατάκτησης της φυσικής γλώσσας. Τα παιδιά που αρχίζουν να χρησιμοποιούν τη νοηματική γλώσσα, όταν δεν υπάρχουν ενήλικοι που να γνωρίζουν να χρησιμοποιούν τη νοηματική γλώσσα, αρχίζουν να κάνουν δύο, τρεις και πιο μακροσκελείς νοηματικές ακολουθίες με νοήματα, όταν συμπληρώσουν τα δύο χρόνια περίπου, δηλαδή περίπου την ίδια περίοδο, κατά την οποία τα παιδιά που ακούν, δημιουργούν προτάσεις με πολλές λέξεις. Πολύ σημαντικό είναι αυτό που αναφέρουν οι Goldin - Meadow, ότι δηλαδή αυτά τα κουφά παιδιά ήταν σε θέση να φτιάξουν προτάσεις σε νοηματική γλώσσα, για να επικοινωνούν το ένα με το άλλο («Εσύ/Susan dos μου/Abe ένα στρογγυλό κουλουράκι»). Αυτό το είδος συμπεριφοράς δείχνει ότι τα παιδιά θα μπορούσαν να εμπλακούν σε ένα είδος επικοινωνιακής συμπεριφοράς που χαρακτηρίζει όλες τις ανθρώπινες γλώσσες και απουσιάζει από το σύστημα επικοινωνίας του χιμπατζή και άλλων ζώων, ακόμα και μετά από συστηματική εκπαίδευση.

• Παρόλα αυτά, η γλωσσική εξέλιξη αυτών των παιδιών σταματά ότο σημείο αυτό. Το μέσο της κουλτούρας είναι απλώς πολύ μικρό, για να στηρίξει την εξέλιξη μιας πλήρως ώριμης γλώσσας. Φαίνεται πως, αν στα παιδιά αυτά δε δοθεί πρόσβαση σε κάποιες μορφής γλώσσα ως τμήμα των πολιτισμικά οργανωμένων περιβαλλόντων στα οποία μετέχουν, δε θα αναπτύξουν τα πιο λεπτά χαρακτηριστικά της γλώσσας από τα οποία εξαρτώνται πολιτισμικοί σχηματισμοί.

Είναι σημαντικό να προσθέσουμε ότι στο άλλο άκρο, δηλαδή εκεί όπου τα παιδιά έχουν πρόσβαση σε γλώσσα, αλλά όχι σε πολιτισμικά οργανωμένη δραστηριότητα, επίσης δε πραγματοποιείται γλωσσική εξέλιξη. Τα παιδιά που αφήθηκαν μόνα τους για πολύ καιρό να παρακολουθούν ένα τηλεοπτικό πρόγραμμα μετάδοσης μιας ξένης γλώσσας δεν κατακτούν τη γλώσσα αυτή (Snow κ.συν., 1976).

Μοιάζει αναπόφευκτο το συμπέρασμα που απορρέει από αυτά τα στοιχεία, ότι δηλαδή, για να κατακτήσουν τα παιδιά κάτι περισσότερο από τα βασικά στοιχεία της γλώσσας, πρέπει όχι μόνο να ακούν (ή να βλέπουν) τη γλώσσα, αλλά πρέπει επίσης να μετέχουν στις δραστηριότητες που στη δημιουργία τους βοηθά η γλώσσα. Στην καθημερινή δραστηριό-

τητα οι λέξεις είναι βασικά υλικο-ιδεατά αντικείμενα και με βάση αυτά οι άνθρωποι επιτυγχάνουν και διατηρούν το συντονισμό μεταξύ τους, γεμίζοντας τα κενά ανάμεσα στις χειρονομίες και άλλες ενέργειες και κάνοντας δυνατή την εύρυθμη λειτουργία των προσδοκιών και των ερμηνειών.

Ο Bruner (1982) ονομάζει τους κοινωνικούς περιορισμούς της επικοινωνίας για καθημερινές συνεχιζόμενες δραστηριότητες *σχήματα (formats)*. Σχήμα, έγραψε,

είναι ένας μικρόκοσμος που ρυθμίζεται από κανόνες, στον οποίο ενήλικος και παιδί κάνουν πράγματα ο ένας για τον άλλον και με τον άλλο. Στην πιο γενική του έννοια, είναι το εργαλείο της σχεδιασμένης ανθρώπινης συμπεριφοράς. Εφόσον τα σχήματα ρυθμίζουν την επικοινωνία μεταξύ βρέφους και τροφού πριν να αρχίσει η λεξικογραμματική ομιλία, αποτελούν χρήσιμα μέσα για το πέρασμα από την επικοινωνία στη γλώσσα.

Αργότερα πρόσθεσε ότι, μόλις γίνουν συμβατικά, τα σχήματα μοιάζουν να έχουν ένα είδος μορφής, που τους επιτρέπει να λειτουργούν περιοριστικά στις πράξεις που συμβαίνουν στο πλαίσιο τους. Από την άποψη αυτή, η έννοια του σχήματος για τον Bruner μοιάζει πολύ με αυτή που αποδίδει ο Nelson (1981, 1986) ως γενικευμένα σχήματα γεγονότων που τα αποκάλεσε *σενάρια (scripts)*: «δομές ενεργειών οργανωμένες με αλληλουχία, συνδεδεμένες αιτιακά και χρονικά με τους δράστες και τα αντικείμενα που καθορίζονται με τον πιο γενικό τρόπο» (Nelson 1981, σ. 101). Στην πραγματικότητα αυτά τα πολιτισμικά γεγονότα, ενσωματωμένα στο λεξιλόγιο και τις συνήθειες δραστηριότητες των ενηλίκων, λειτουργούν ως δομημένα, όπου τα παιδιά μπορούν να βιώσουν από κοινού τη διακύμανση της γλώσσας και της δράσης, ενώ παράλληλα μπορούν να παραμένουν συντονισμένα με πολιτισμικά οργανωμένες μορφές συμπεριφοράς. Στη διαδικασία της διαπραγμάτευσης αυτών των γεγονότων με τα άτομα που τα φροντίζουν, τα παιδιά ανακαλύπτουν τη μεγάλη ποικιλία νοημάτων που βρίσκονται κωδικοποιημένα στη γλώσσα τους, ενώ παράλληλα ανακαλύπτουν νέους τρόπους πραγματοποίησης των στόχων τους.

Ο Bruner συνέλαβε την πολιτισμική άποψη για τη γλωσσική εξέλιξη, όταν έγραψε ότι η γλωσσική εξέλιξη δεν είναι δυνατό να περιοριστεί

ούτε σε έναν δεξιότηχη που θα «σπάσει» ένα γλωσσικό κώδικα, ούτε στο όφελος που απορρέει από τη γνωστική εξέλιξη, ούτε στο σταδιακό πέρασμα της γλώσσας του ενήλικου στο παιδί μέσω κάποιας επαγωγικής επίδειξης δύναμης. Μάλλον πρόκειται για μια λεπτή διαδικασία μέσω της οποίας οι ενήλικοι φτιάχνουν τον κόσμο έτσι, ώστε το παιδί να είναι σε θέση να πετύχει πολιτισμικά, κάνοντας αυτό που έρχεται φυσικά και μαζί με άλλους που έχουν την ίδια προδιάθεση.

(Bruner, 1982, σ. 15)

Η διαπολιτισμική έρευνα σχετικά με τη γλωσσική επικοινωνία συμπληρώνει τις ενδοπολιτισμικές μελέτες αποκαλύπτοντας την απίστευτη ποικιλία των τρόπων που υιοθε-

τεί κάθε κουλτούρα, για να εμπλέξει τα παιδιά σε δραστηριότητες που ελέγχονται από ενήλικες, έτσι ώστε τελικά να κατακτήσουν τη γλώσσα.

Επιχειρήματα σχετικά με τη σημασία του περιβάλλοντος στη γλωσσική κατάκτηση έδωσαν έναυσμα σε μια μεγάλη σειρά άρθρων για τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι γονείς δομούν τις δραστηριότητες των παιδιών (δες, π.χ., de Villers, de Villers, 1978). Σε πολλές κοινωνίες οι γονείς υιοθετούν κάτι που μοιάζει με τον παιδικό τρόπο ομιλίας, όταν απευθύνονται στα παιδιά τους, πριν και στη διάρκεια που τα παιδιά κατακτούν τη γλώσσα. Στοιχεία που είχε στη διάθεσή του ο Ferguson (1977), τον οδήγησαν στην υπόθεση ότι ο ειδικός παιδικός κώδικας ομιλίας (baby talk register), (που χρησιμοποιεί μεγαλύτερο ύψος και τονισμό στη φράση, απλουστευμένο λεξιλόγιο, λιγότερο σύνθετες γραμματικά προτάσεις και εκφωνήματα, που έχουν σχεδιαστεί για να δηλώσουν τις σημαντικές πλευρές της κατάστασης) αποτελεί παγκόσμιο τρόπο της συμπεριφοράς κοινωνικοποίησης στη γλώσσα των ενηλίκων, ο οποίος βοηθά την κατάκτησή της. Διαπολιτισμικά δεδομένα έχουν δείξει ότι αν και σε κάθε μέρος του κόσμου οι ενήλικοι μιλούν στα παιδιά με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στα μεγαλύτερα παιδιά και στους ενήλικους, η συγκεκριμένη μορφή του παιδικού λόγου, που έχει απλουστευμένη γραμματική και λεξιλόγιο και που χαρακτηρίζει τους Αμερικανούς γονείς της μεσαίας τάξης, δεν ισχύει παγκόσμια. Υπάρχουν στοιχεία ότι άλλα χαρακτηριστικά του παιδικού λόγου, όπως η χρήση ιδιαίτερου ύψους και τόνου, είναι δυνατό να ισχύουν παγκόσμια, τα δεδομένα, όμως, σχετικά με την πολιτισμική παραλλαγή παραμένουν ισχνά (Fernald, 1989).

Σε πολλές κοινωνίες, οι ενήλικοι εσκεμμένα διδάσκουν νέο λεξιλόγιο, είδη προσφώνησης καθώς και άλλα γλωσσικά χαρακτηριστικά. Αναφέρεται το παράδειγμα των Kaluli στους Παπούα της Νέας Γουινέας που κρατούν τα βρέφη με τρόπο ώστε να μην τους κοιτούν, αλλά να κοιτούν προς άλλα άτομα, όταν η μητέρα μιλά εκ μέρους τους. Υπάρχουν, επίσης, επιμέρους κουλτούρες στις ΗΠΑ (π.χ. στην εργατική τάξη στη Βαλτιμόρη του Μαίριλαντ, Miller, 1982) στις οποίες πιστεύουν ακράδαντα ότι τα παιδιά πρέπει να μάθουν το λεξιλόγιο μέσα σε ένα μήνα με τη χρήση αρκετά αυστηρών σχημάτων όπως «πώς λέγεται αυτό;» (δες Schieffelin και Ochs, 1986, για περισσότερα παραδείγματα). Παρόλα αυτά, αν και οι ενήλικοι, που εμπλέκονται σε τέτοιες πρακτικές, μπορεί να πιστεύουν ότι αυτός ο ειδικός τρόπος βοηθά τη γλωσσική κατάκτηση των παιδιών, τα δεδομένα δείχνουν ότι τα ουσιαστικά οφέλη που σχετίζονται με τις πολιτισμικές παραλλαγές στη γλώσσα μητέρας-παιδιού είναι σπάνια και περιορισμένα σε έκταση (Snow και Ferguson, 1977).

Η πιο ασφαλής γενίκευση στο σημείο αυτό είναι ότι η πολιτισμικά οργανωμένη κοινή δραστηριότητα που τοποθετεί το παιδί στη σκηνή ως αρχάριο μέτοχο αποτελεί απαραίτητο συστατικό στη γλωσσική κατάκτηση. Όταν τα παιδιά με αυτές τις δραστηριότητες προσπαθούν να καταλάβουν τα αντικείμενα και τις κοινωνικές σχέσεις έτσι ώστε να πάρουν τον έλεγχο του περιβάλλοντος και του εαυτού τους, αναδημιουργούν τον πολιτισμό στον οποίο γεννήθηκαν, ακόμα κι όταν ανακαλύπτουν τη γλώσσα των προγόνων τους από την αρχή.

[...]

Βιβλιογραφία

- Ainsworth, M. D. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of love*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Ainsworth, M. D., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Berry, J. (1976). *Human ecology and cultural style*. New York: Sage-Halstead.
- Bornstein, M. H., Tal, J., Tamis-LeMonda, C. S. (1991). Parenting in cross-cultural perspective: The United States, France, and Japan, στο M. H. Bornstein (ed.), *Cultural approaches to parenting*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bornstein, M. H., Toda, S., Azuma, H., Tamis-LeMonda, C. S., Ogino, M. (1990). Mother and infant activity and interaction in Japan and in the United States: II. A comparative microanalysis of naturalistic exchanges focused on the organization of infant attention. *International Journal of Behavioral Development*, 13, 289-308.
- Bowlby, J. (1969) *Attachment and loss*, τ. 1. *Attachment*. New York: Basic.
- Bretherton, I., Waters, E. (eds) (1985). Growing points in attachment theory. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, Serial No. 209).
- Bruner, J. S. (1982). The formats of language acquisition. *American Journal of Semiotics*, 1, 1-16.
- Bruner, J. S. (1983). *Child's talk*. New York: Norton.
- Campos, J. J., Stenberg, C. R. (1981). Perception, appraisal, and emotion: The onset of social referencing, στο M. E. Lamb, L. R. Sherrod (eds), *Infants' social cognition: Empirical and social considerations*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Carey, S. (1985). *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cole, M., Cole, S. (1989). *The development of children*. New York: Scientific American Books.
- Curtiss, S. (1977). *Genie: A psychological study of a modern-day wild child*. New York: Academic Press.
- de Villiers, J. G., de Villiers, R. A. (1978). *Language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DeVos, G. A., Hippler, A. E. (1969). Cultural psychology: Comparative studies of human behavior, στο G. Lindzey, E. Aronson (eds), *The handbook of social psychology*, τ. 4, 2η έκδ., Reading, MA: Addison-Wesley.
- Dreyfus-Brisac, C. (1978). Ontogenesis of brain bioelectrical activity and sleep organization in neonates and infants, στο F. Falkner, J. M. Tanner (eds), *Human growth*. τ. 3. *Neurobiology and nutrition*. New York: Plenum.
- Ferguson, C. A. (1977). Baby talk as a simplified register, στο C. E. Snow, C. A. Ferguson (eds), *Talking to children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fernald, A. (1989). Intonation and communicative intent in mothers' speech to infants: Is

the melody the message? *Child Development*, 60, 1497-1510.

Frijda, N., Jahoda, G. (1966). On the scope and methods of cross-cultural research. *International Journal of Psychology*, 1, 110-127.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic.

Gelman, R. (1990). First principles affect learning and transfer in children. *Cognitive Science*, 14, 79-107.

Gesell, A. (1940). *The first five years of life* (9η έκδ.). New York: Harper & Row.

Gesell, A. (1945). *The embryology of behavior*. New York: Harper & Row.

Goldin-Meadow, S. (1985). Language development under atypical learning conditions, στο K. E. Nelson (ed.), *Children's language*, Τόμος 5. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Goldman-Rakic, P. S. (1987). Development of cortical circuitry and cognitive function. *Child Development*, 58, 601-622.

Greenfield, P. M., Brazelton, T. B., Childs, C. P. (1989). From birth to maturity in Zinacantan: Ontogenesis in cultural context, στο V. Bricker, G. Gossen (eds), *Ethnographic encounters in southern Mesoamerica: Celebratory essays in honor of Evon Z. Vogt*. Albany: Institute of Mesoamerican Studies, State University of New York.

Grossmann, K. E., Grossmann, K. (1990). The wider concept of attachment in cross-cultural research. *Human Development*, 33, 31-47.

Grossman, K. E., Grossman, K., Huber, F., Wartnet, U. (1981). Children's behavior towards their mothers at 12 months and their fathers at 18 months in Ainsworth's Strange Situation. *International Journal of Behavioral Development*, 4, 157-181.

Grossmann, K., Grossmann, K. E., Spangler, S., Suess, G., and Unzner, L. (1985). Maternal sensitivity and newborn orientation responses as related to quality of attachment in northern Germany, στο I. Bretherton, E. Waters (eds), Growing points of attachment theory. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (1-2, Serial No. 209).

Herskovitz, M. J. (1948). *Man and his works: The science of cultural anthropology*. New York: Knopf.

Hinde, R. (1987). *Individuals, relationships, and culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kagan, J. (1977). The uses of cross-cultural research in early development, στο R. H. Liederman, S. Tulkin, A. Rosenfeld (eds), *Culture and infancy: Variations in the human experience*. New York: Academic Press.

Kluckhohn, C. (1954). Culture and behavior, στο G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology*, Τόμος 2, Cambridge: Addison-Wesley.

Konner, M. J., Super, C. (1987). Sudden infant death syndrome: An anthropological hypothesis, στο C. Super (ed.), *The role of culture in developmental disorder*. New York: Academic Press.

Leontiev, A. N. (1981). *Problems of the development of the mind*. Moscow: Progress Publishers.

LeVine, R. A., Miller, P. M. (1990). Commentary. *Human Development*, 33, 73-80.

Luria, A. R. (1979). *The making of mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Main, M. (1990). Cross-cultural studies of attachment organization: Recent studies, chang-

- ing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Human Development*, 33, 48-61.
- Mead, M., Macgregor, F. C.** (1951). *Growth and culture*. New York: Putnam.
- Miller, P.** (1982). *Amy, Wendy and Beth: Learning language in South Baltimore*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Nelson, K.** (1981). Social cognition in a script framework, στο J. H. Flavell, L. Ross (eds), *Social cognitive development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nelson, K.** (1986). *Event knowledge: Structure and function in development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nugent, J. K., Lester, B. M., Brazelton, T. B.** (1989). *The cultural context of infancy. Τόμος 1. Biology, culture, and infant development*. Norwood, NJ: Ablex.
- Piaget, J.** (1973). *The psychology of intelligence*. Totowa, NJ: Littlefield & Adams.
- Piaget, J., Inhelder, B.** (1969). *The psychology of the child*. New York: Basic.
- Piatelli-Palmerini, M.** (1980). *Language and learning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Plomin, R.** (1986). *Development, genetics, and psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Price-Williams, D.** (1985). Cultural psychology, στο G. Lindzey, E. Aronson (eds), *Handbook of social psychology*, τ. 2, 3η εκδ. New York: Random House.
- Sagi, A., Lamb, M. E., Lewkowicz, K. S., Shoham, K. R., Dvir, R., Estes, D.** (1985). Security of infant-mother, father, metapelet, attachments among kibbutz-raised Israeli children, στο I. Bretherton, K. Waters (eds), Growing points of attachment theory. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (1-2, Serial No. 209), 257-275.
- Sahlins, M.** (1976). *Culture and practical reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schieffelin, B., Ochs, E.** (1986). *Language socialization across cultures*. New York: Cambridge University Press.
- Segall, M. H., Dasen, R R., Berry, J. W., Poortinga, Y.** (1990). *Human behavior in global perspective*. New York: Pergamon.
- Skinner, B. F.** (1953). *Science and human behavior*. New York: Macmillan.
- Snow, C. E., Ariman-Rupp, A., Hassing, Y, Jobse, J., Joosken, J., Vorster, J.** (1976). Mother's speech in three social classes. *Journal of Psycholinguistic Research*, 5, 1-20.
- Snow, C. E., Ferguson, C. A.** (eds) (1977). *Talking to children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Super, C. M., Harkness, S.** (1982). The infant's niche in rural Kenya and metropolitan America, στο L. Adler (ed.), *Issues in cross-cultural research*. New York: Academic Press.
- Super, C. M., Harkness, S.** (1986). The development niche: A conceptualization at the interface of child and culture. *International Journal of Behavioral Development*, 9, 545-569.
- Takahashi, H.** (1986). Examining the Strange Situation procedure with Japanese mothers and 12-month-old infants. *Developmental Psychology*, 19, 184-191.
- Takahashi, K.** (1990). Are the key assumptions of the 'Strange Situation' procedure universal? *Human Development*, 33, 23-30.
- Tylor, E. B.** (1874). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philoso-*

phy, religion, language, art, and custom. London: John Murray.

van Ijzendoorn, M. H., Kroonenberg, P. M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the strange situation. *Child Development*, 59, 147-156.

Vaughn, B., Egeland, B., Sroufe, L. A., Waters, E. (1979). Individual differences in infant-mother attachment at twelve and eighteen months: Stability and change in families under stress. *Child Development*, 50, 971-975.

Wanner, E., Gleitman, L. R. (eds). (1982). *Language acquisition: State of the art.* Cambridge: Cambridge University Press.

Washburn, S. L. (1960). Tools and human evolution. *Scientific American*, 203, 63-73.

Whiting, B. B. (1980). Culture and social behavior: A model for development of social behaviors. *Ethos*, 8, 95-116.

Zimmerman, B. J. (1983). Social learning theory: A contextualist account of cognitive functioning, στο C. Brainard (ed.), *Recent advances in cognitive developmental theory.* New York: Springer-Verlag.